

JANUSZ KALIŃSKI

„BITWA O HANDEL” — ZAŁOŻENIA, DYSKUSJE, REZULTATY

Rok 1947, pierwszy rok realizacji planu trzyletniego, rozpoczął się pod znakiem poważnych zakłóceń w ekonomice kraju. Poza normalnymi trudnościami okresu odbudowy przyczyniło się do tego wzrastające napięcie w sytuacji międzynarodowej oraz ciężka zima¹. Szczególne trudności gospodarcze wystąpiły w lutym. Wzrost absencji w zakładach przemysłowych, spowodowany zachorowaniami, oraz zła praca transportu morskiego i wewnętrznego wpłynęły na spadek produkcji i importu. Na tle nieprzystosowania cen artykułów przemysłowych do produktów rolnych zaznaczył się na rynku poważny brak ziemiopłodów². Sytuację rynkową pogarszały stały, nie dostosowany do wielkości masy towarowej, wzrost ilości pieniądza, znajdującego się w obiegu³.

Wymienione czynniki sprzyjały spekulacji oraz wyższym cenom. Ogólny wskaźnik cen podniósł się w lutym o 5,1⁰%, głównie na skutek pogłosek o mającej nastąpić podwyżce cen artykułów przemysłowych. Istotny wpływ miały także wzmożone zakupy zboża na rzecz Funduszu Apropizacyjnego, spowodowane wstrzymaniem dostaw zagranicznych⁴.

W marcu zostały podniesione ceny węgla, koksu, artykułów chemicznych (z wyjątkiem nawozów sztucznych), papieru i piwa. Równoległe, w związku z częściową likwidacją zaopatrzenia kartkowego i niektórych deputatów, przeprowadzono regulację płac. Posunięcia te, wraz z poważnymi zakłóceniami wywołanymi wiosenną powodzią, spowodowały wyraźniejszą niż w innych miesiącach wyższą cen⁵. Dalsze pogorszenie sytuacji nastąpiło w kwietniu. Zwyczajowały ceny nawet tych artykułów, których podaż była dostateczna. Poza czynnikami ekonomicznymi istotny wpływ wywarła plotka o ogólnej podwyżce cen i wymianie banknotów. Sytuację pogarszało stanowisko wsi, ograniczającej podaż zboża w oczekiwaniu na dalszą wyższą cen. Odpowiednie oddziaływanie miała także pesymistyczna ocena przyszłych zbiorów⁶. Wyższe cen, która

¹ I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*. Warszawa 1966, ss. 461—462.

² Archiwum Akt Nowych, Centralny Urząd Planowania (dalej: AAN, CUP) 390, k. 15. Miesięczne sprawozdania o sytuacji gospodarczej w Polsce (styczeń 1947 r.).

³ W. Fischer, *Rynek pieniężny w Polsce*. „Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Narodowego” 1947, nr 5 i 6.

⁴ AAN, CUP 390, k. 62, Miesięczne sprawozdania... (II. 1947).

⁵ Ibidem, (III. 1947), k. 62.

⁶ Ibidem (IV. 1947), k. 102.

z różnym nasileniem obejmowała poszczególne rejony kraju, towarzyszył wzrost kosztów utrzymania (tabl. 1 i 2).

W maju, dzięki energicznej interwencji państwa na rynku w formie podaży znacznych ilości zboża i mąki z dostaw importowych, ruch zwyż-

Tabela 1

Wskaźnik cen detalicznych niektórych grup towarów i usług, uwzględnianych przy obliczaniu kosztów utrzymania rodziny pracowniczej w Warszawie w 1947 r. (kwiecień 1945 = 100)

Grupy towarów	Miesiąc						
	I	II	III	IV	V	VI	VII
Artykuły krajowe pochodzenia roślinnego	96	96	111	122	133	165	155
Artykuły krajowe pochodzenia zwierzęcego	102	102	100	97	97	91	87
Wyroby przemysłu spożywczego	67	68	71	71	71	76	73
Inne artykuły przemysłowe	171	173	180	184	191	195	205
Usługi	260	260	261	281	293	296	277

Źródło: „Wiadomości Statystyczne” 1947, nr 5–14.

Tabela 2

Wskaźnik kosztów utrzymania w wybranych miastach w 1947 r. (kwiecień 1946 = 100)

Miesiąc	Gdynia	Katowice	Lublin	Poznań	Warszawa
I	93,7	120,2	166,2	119,2	134,1
II	101,5	129,0	192,1	120,9	135,1
III	123,3	136,8	180,3	125,3	141,9
IV	124,4	138,6	161,4	132,4	146,8
V	138,1	140,8	201,4	133,2	153,3
VI	141,9	146,1	189,7	133,4	164,0
VII	154,4	148,9	182,9	130,7	160,6

Źródło: „Biuletyn Statystyczny Ministerstwa Skarbu” 1947, nr 10, s. 20. AZHP, KC PPR 295/XI/123.

kowy cen tych artykułów został nieco zahamowany. Mimo to ceny zboża pod koniec maja były wyższe niż w kwietniu. Nie został zatrzymany wzrost cen produktów przemysłowych. W dużym stopniu było to odbiciem niewykonania planów miesięcznych przez przemysł, na skutek trudności surowcowych oraz sezonowego wzrostu popytu na środki inwestycyjne. Nieznaczna poprawa na tym odcinku nastąpiła dopiero w czerwcu ⁷.

⁷ Ibidem (V. 1947), k. 139.

HANDEL WEWNĘTRZNY NA POCZĄTKU 1947 R.

Realizowany po wojnie trójsektorowy system gospodarczy Polski, pozostawiając szerokie możliwości dla działania inicjatywy prywatnej, doprowadził do szczególnej struktury handlu w Polsce (tab. 3).

Tabela 3

Sieć placówek handlowych w Polsce w latach 1945–1946

	1945		1946	
	w liczbach bezwzględnych	%	w liczbach bezwzględnych	%
Hurt ogółem	4 450	100	9 950	100
państwowy	150	3	1 150	12
spółdzielczy	300	7	800	8
prywatny	4 000	90	8 000	80
Detal ogółem	78 610	100	157 830	100
państwowy	390	1	800	1
spółdzielczy	8 220	10	15 530	10
prywatny	70 000	89	141 500	89

Źródło: Materiały statystyczne 1938, 1946–1948, AAN, CUP 718, tab. 2A/5.

Oceniając załamanie równowagi rynkowej w pierwszym półroczu 1947 r. należy zauważyć, że obok przyczyn obiektywnych, miało ono źródło w polityce gospodarczej państwa. Przede wszystkim zaważyła na sytuacji rynkowej narastająca inflacja. U jej podstaw leżała konieczność finansowania programu inwestycyjnego planu trzyletniego, przy jednoczesnym wyczerpywaniu się remanentów towarów poniemieckich i ograniczeniu dostaw UNRRA, których nie zdołała w pełni wyrównać zwyżka produkcji krajowej⁸. Potwierdzają to przytoczone (tab. 1) wskaźniki cen detalicznych artykułów przemysłowych. Na warunki rynkowe wywarło także wpływ podwyższenie przez państwo cen niektórych wyrobów przemysłowych oraz stopniowe znoszenie reglamentacji i depatatów.

Braki towarowe, zjawiska paniki na rynku, działalność podziemia gospodarczego i postępujący wzrost cen, pogorszyły położenie ludności. Szczególnie silnie spadła stopa życiowa ludności pracującej miast. Te niekorzystne objawy musiały wywołać przeciwdziałanie ze strony władz państwowych.

Pod koniec 1946 r. na ogólną liczbę 157 830 przedsiębiorstw detalicznych 89% stanowiły placówki nieuspołecznione. W hurcie sektor prywatny obejmował 80% przedsiębiorstw⁹. Nieco niższy udział handlu prywatnego w hurcie był rezultatem skutków okupacji, jak też polityki gospodarczej ludowego państwa. W okresie okupacji całość hurtu na ziemiach wcielonych do Rzeszy, a także pewną jego część w Generalnej

⁸ *Sytuacja gospodarcza Polski*. Warszawa 1947, CUP, s. 7–8. Maszynopis.

⁹ AAN, CUP 718, tab. 2A/V. Materiały statystyczne.

Guberni przejęli Niemcy. Po wyzwoleniu polityka państwa, zmierzająca do zajęcia kluczowych pozycji w zbycie i hurcie artykułów wytwarzanych przez znacjonalizowany przemysł, nie pozwoliła na umocnienie się kupiectwa prywatnego na szczeblu hurtu.

W detalu, poza większymi ośrodkami miejskimi, handel prywatny opierał się na sklepach jednoosobowych, ekonomicznie słabych. Jednakże przewaga ilościowa w powiązaniu z rozpowszechnioną działalnością nielegalną kupiectwa (obrót walutami, złotem) powodowały poważny jego wpływ na sytuację rynkową.

Wykorzystując powojenną koniunkturę, słabość aparatu kontroli i występujące braki towarowe, handel prywatny w roku 1947 zrealizował marżę sięgającą (wg obliczeń GUS) 48% w stosunku do wartości obrotu. Ukryty w niej, przywłaszczony przez handel prywatny produkt dodatkowy przemysłu i rolnictwa, stanowił 10,4% wypracowanego przez naszą gospodarkę dochodu narodowego. Był on stanowczo za duży w stosunku do roli handlu prywatnego w ekonomice kraju. Przykładowo produkt wytwarzany przez budownictwo stanowił w 1947 r. 3,7% dochodu narodowego, a komunikację i łączność 3,3%¹⁰. Osiągnięcie tak wysokich zysków było możliwe tylko w obliczu trudnej sytuacji aprowizacyjnej państwa i braku wielu artykułów przemysłowych. Wykorzystała to część nieuczciwego, zdemoralizowanego wojną, przypadkowego kupiectwa. Możliwość spekulacji stwarzała także słabość konkurencyjnych, uspołecznionych organizacji handlowych.

Handel państwowy zaczął się organizować dopiero od połowy 1945 r. Zgodnie z założeniami, objął swoją działalnością zbytni i hurt artykułów wytwarzanych przez unarodowiony przemysł. Jego zainteresowanie obrotem detalicznym było znikome. W roku 1946 obroty detalu państwowego stanowiły zaledwie 1% ogólnych obrotów detalicznych w kraju. W hurcie reprezentowanym głównie przez Państwową Centralę Handlową, wynosiły one już 33%¹¹. Hurt państwowy koncentrował się na zaopatrzeniu prywatnych sklepów detalicznych, przede wszystkim w artykuły spożywcze. Zaopatrywał także sieć spółdzielni Związku Samopomocy Chłopskiej. Jednakże wpływ handlu państwowego na rynek był niewielki, co nie pozwalało mu skutecznie interweniować w okresach wzmożonej działalności spekulantów. Jego akcje interwencyjne sprowadzały się do kierowania na rynek niektórych artykułów masowej konsumpcji (chleb, cukier) w celu obniżenia ceny.

Niewspółmiernie silniejsze stanowisko w handlu zajmowała spółdzielczość. Jej aparat obejmował wszystkie szczeble obrotu towarowego. Podstawową sferą zainteresowania spółdzielczości była działalność hurtowa i obsługa rynku miejskiego. Na ogólną liczbę 14 696 sklepów spółdzielczych pracujących na początku 1947 r., aż 10 595 należało do branży spożywczej¹². Spółdzielczość zaopatrywała przede wszystkim ludność miejską w podstawowe artykuły konsumpcyjne. Jednocześnie obciążona była licznymi akcjami zlecanymi przez państwo. Przez jej sieć przechodziła masa towarowa skierowana na wieś w ramach akcji wiązanych. Spółdzielczość trudniła się także niskorentownym rozprowa-

¹⁰ *Dochód Narodowy Polski 1947*. Warszawa 1949, GUS, tab. 1 i 4b.

¹¹ AAN, CUP 718, tab. 1/V. Materiały.

¹² AAN, MPiH 75, k. 35. Spółdzielczość wg stanu na 1. I. 1947.

dzaniem artykułów reglamentowanych. Absorbowało to jej siły i nie pozwalało na szersze włączenie się do wymiany wolnorynkowej.

Na rynku wiejskim istniały spółdzielnie ZSCh, które wbrew statutowi zajmowały się obsługą handlową ludności wiejskiej¹³. Z tego m. in. powodu niechętnie nastawiona była do nich część działaczy centralnych władz spółdzielczości. Wpływało to ujemnie na przebieg wymiany między wsią a miastem. Stanowiło także źródło kontrowersji pomiędzy spółdzielczością a popierającą działalność ZSCh częścią władz państwowych, znajdujących się pod wpływami PPR.

Trudności gospodarcze na wiosnę 1947 r. ujawniły wiele niedomagań tkwiących w aparacie handlowym. Przede wszystkim zaktywizował się element spekulacyjny w handlu prywatnym. Nagminnie stawały się wypadki wstrzymywania się od sprzedaży i gromadzenia towarów w oczekiwaniu na podwyżkę cen. Zmniejszało to i tak niewystarczającą podaż towarów na rynek. Jednocześnie zaznaczył się poważny wzrost marży handlowej, zwłaszcza w grupie towarów przemysłowych. Powodem była narastająca inflacja i występujące braki towarowe na rynku. Wzmagały one dążność kupiectwa do powiększania rentowności przedsiębiorstw w obawie przed stratami przy zakupie nowych partii towarów po wyższych cenach. Handel prywatny śrubował ceny w obliczu coraz wyraźniej zaznaczającej się tendencji wyłączenia go z dostaw hurtowych przez spółdzielczość. Wpływ na postępowanie kupiectwa miały także, pojawiające się coraz częściej, plotki o rozbudowie detalicznego handlu państwowego kosztem przedsiębiorczości prywatnej.

Dodatkowo komplikowała sytuację słabo rozbudowana sieć hurtowni. W wyniku poważnych trudności transportowych sparaliżowane zostało zaopatrzenie, zwłaszcza dalej położonych placówek detalicznych. W rezultacie wystąpiły liczne, lokalne zwyżki cen. Pogłębiały one chaos i wywoływały lokalne paniki na rynku. Panikom nie przeciwdziałała ani spółdzielczość, ani aparat państwowy. Handel uspołeczniony nie był przygotowany do tak poważnych akcji interwencyjnych. Wynikłe z ciężkiej sytuacji gospodarczej kraju zadania przewyższały jego możliwości.

GENEZA I PROGRAM BITWY O HANDEL

Zakłócenia na rynku na wiosnę 1947 r. poważnie obniżyły stopę życiową ludności. Obliczony przez Narodowy Bank Polski wskaźnik kosztów utrzymania w Warszawie (bez uwzględnienia przydziałów kartkowych) podniósł się z 118,2⁰/₀ w styczniu do 141,6⁰/₀ w czerwcu 1947 r. (przyjmując kwiecień 1945=100⁰/₀)¹⁴. W obronie interesów mas pracujących energicznie zareagowała Polska Partia Robotnicza. Na zwołanym w kwietniu plenum KC PPR przedyskutowany został szeroki program walki o uzdrowienie stosunków rynkowych. W nawiązaniu do przeprowadzonych wcześniej akcji uruchomienia produkcji i transportu, programowi nadano nazwę bitwy o handel.

¹³ Statut ZSCh tylko ogólnie mówił o współdziałaniu tej organizacji w zaspokajaniu potrzeb rolnictwa w zakresie nawozów sztucznych, maszyn rolniczych i innych środków produkcji rolnej oraz zbycie produktów rolnych. Zob. *Statut Związku Samopomocy Chłopskiej*. b.m.w. 1946, s. 3.

¹⁴ AAN, CUP 1759. Wskaźniki wyżywienia i utrzymania rodzin pracowniczych.

Przyczyn złej sytuacji rynkowej Komitet Centralny doszukiwał się w trzech głównych grupach zjawisk:

— nadmiernej sile nabywczej warstw pośrednich w mieście, wytworzonej w drodze szabru z ziem odzyskanych i spekulacji.

— nadmiernej sile nabywczej na wsi, zwłaszcza wśród bogatego chłopstwa, ciągnącego zyski z wysokich cen artykułów rolnych,

— dezorganizacji i demoralizacji panującej w handlu, ujawniającej się w nadmiernych zyskach kupiectwa.

Wskazywał także na brak systemu ustalania i kontroli cen oraz złą pracę spółdzielczości handlowej.

W celu przeciwdziałania zaistniałym warunkom KC PPR wysunął program działania w zakresie: polityki cen, zakupów artykułów rolnych i polityki finansowej.

W dziedzinie polityki cen żądał:

— uchwalenia ustawy o ustalaniu i kontroli cen,

— zakazu podwyższania w sektorze państwowym i samorządowym cen produktów masowego spożycia oraz usług,

— przystąpienia do obniżki cen tych artykułów,

— nastawienia spółdzielczości „Społem” na zaopatrywanie ludności w tanie artykuły żywnościowe i przemysłowe oraz rozbudowy sieci jej placówek.

— przystąpienia do stworzenia w głównych ośrodkach kraju nowocześnie urządzonych państwowych domów towarowych,

— wprowadzenia koncesjonowania handlu prywatnego przy pomocy władz kupieckich.

W celu unormowania podaży produktów rolnych program przewidywał utworzenie przedsiębiorstwa państwowego o charakterze monopolistycznym. Instytucja ta wyposażona w odpowiednią ilość towarów przemysłowych na akcję premiową, prowadziłaby zakup podstawowych artykułów rolnych.

Zmiany w polityce finansowej zmierzały do wzmocnienia aparatu ściągania podatków, poprzez szerokie włączenie czynnika społecznego. Przewidywano także przeprowadzenie amnestii kapitałowej dla umożliwienia legalnego zatrudnienia nagromadzonych środków pieniężnych¹⁵.

Program PPR stanowił krok o charakterze niemalże rewolucyjnym. Wystąpienie z nim było możliwe tylko w określonej sytuacji politycznej i gospodarczej. Swoją akcją PPR uderzała przeciw nie tylko w handel prywatny, ale także w tradycyjną, społeczną spółdzielczość. Jeżeli ograniczanie opierającego się na działalności spekulacyjnej kupiectwa mogło i znalazło poparcie w społeczeństwie, to całkiem inaczej miała się sprawa ze spółdzielczością. Odsunięcie „Społem” od wymiany towarowej między miastem a wsią oraz uszczuplenie jej pozycji na rynku miejskim drogą rozbudowy hurtu i detalu państwowego, nie mogło nie wywołać sprzeciwu, zwłaszcza tej części społeczeństwa, która znajdowała się pod wpływem PPS. Społeczeństwo w zasadniczej swej masie było przeciwne tak daleko idącej ingerencji państwa w sprawy gospodarcze. W obronie spółdzielczości wystąpiła przede wszystkim PPS. Partia ta stawiała wyżej formę spółdzielczą przy uspołecznianiu (nadających się do go-

¹⁵ „Głos Ludu” nr 136 z 19. V. 1947, s. 1, 2.

spodarki spółdzielczej) gałęzi gospodarki od upaństwowienia¹⁶. PPS przyjęła bitwę o handel jako akcję polityczną, zagrażającą jej pozycjom na terenie spółdzielczości, prowadzącą do dalszego podcięcia bazy ekonomicznej partii, która już wcześniej utraciła wpływy w kierownictwie przemysłu.

Tendencje rugowania PPS z kluczowych pozycji w gospodarce narodowej były silnie zakorzenione w części kierownictwa PPR. Ujawnienie ich stało się możliwe dopiero na wiosnę 1947 r., po zwycięstwie odniesionym w styczniowych wyborach do Sejmu. Nowa taktyka wpływała także z przemian zachodzących wewnątrz partii. Odnośnie do spraw gospodarczych w PPR dojrzało przekonanie o konieczności podporządkowania rynku państwu. Motywowano to koniecznością zahamowania procesu przechwytywania części produktu dodatkowego, wytworzonego w przemyśle państwowym przez sektor prywatny. Środkiem dla tego celu miało być zorganizowanie ścisłej kontroli nad inicjatywą prywatną. Jednocześnie domagano się podporządkowania spółdzielczości, by nie stała się ona formą wyłamywania się spod kontroli państwa niektórych gałęzi gospodarki narodowej¹⁷.

Można więc zaryzykować twierdzenie, że hasło PPR bitwy o handel było nie tylko programem ekonomicznym, ale i politycznym. Źródło jego tkwiło w coraz silniej zarysowującej się w łonie Partii tendencji centralizacji życia gospodarczego. Nie może to jednak przysłaniać faktu, że uzdrowienia handlu wymagała aktualna sytuacja ekonomiczna kraju oraz ujemne zjawiska występujące w obrocie towarowym. Przede wszystkim zaś nadmiernie rozbudowany i słabo kontrolowany prywatny detal.

Uporządkowania domagała się także organizacja spółdzielczości, zwłaszcza na odcinku wymiany ze wsią, gdzie ścierały się ze sobą dwa nurty: ZSch i ZGS RP „Społem”.

DYSKUSJA

Projekt postulowanych reform KC PPR przesłał 7 maja 1947 do Centralnego Komitetu Wykonawczego PPS z prośbą o zajęcie stanowiska. Odpowiedź PPS nastąpiła 13 maja. Akceptując w niej konieczność walki o uzdrowienie stosunków w obrocie towarowym PPS polemizowała jednocześnie z niektórymi tezami PPR. Za zbyt optymistyczne uważała twierdzenie PPR, że w kraju jest dostateczna ilość zboża, ale jest ono ukrywane na wsi. Wypowiadała się także kategorycznie za utrzymaniem dotychczasowej roli „Społem” na odcinku skupu ziemiopłodów. Przeciwna była rozwojowi państwowego handlu detalicznego.

W zakresie kontroli cen PPS wystąpiła z propozycją organizacji aparatu kolegiального opartego na szerokiej inicjatywie społecznej.

Upatrując źródło perturbacji na rynku w niewystarczającej podaży artykułów przemysłowych, PPS domagała się rewizji planu inwestycyjnego w kierunku przyspieszenia produkcji dóbr konsumpcyjnych¹⁸.

¹⁶ AZHP, CKW PPS 235/XV/19. Okólnik CKW PPS nr 42 z 1945.

¹⁷ H. Minc, *Charakter i tendencje rozwojowe naszego przemysłu*. „Nowe Drogi” 1947, nr 3, s. 42.

¹⁸ „Głos Ludu” nr 136 z 19. V. 1947, s. 2.

Równocześnie z odpowiedzią dla KC PPR, CKW PPS opublikował uchwałę, która w swojej istocie była własnym programem partii bitwy o handel. Celem zatrzymania zwyczajki cen PPS domagała się następujących posunięć:

- zaktywizowania czynnika społecznego do masowej kontroli sklepów i składów, przeciwko tym, którzy ukrywają zboże i podbijają ceny,

- dopilnowania, by aparat skarbowy wydobyl 100% prawnie należnych podatków,

- wprowadzenia w życie dekretu o ustalaniu i kontroli cen oraz zasady stabilizacji cen komercyjnych.

- usprawnienia skupu zboża przez oddanie dyspozycji w ręce państwa, a wykonawstwa aparatowi spółdzielczemu,

- ścisłej kontroli prywatnego oraz usprawnienie spółdzielczego aparatu handlowego,

- zwiększania podaży artykułów przemysłowych na rynek, głównie przez rozszerzanie planu produkcji i wyzyskanie możliwości importowych.

- nasilenia akcji oszczędnościowej w całej gospodarce,

- oparcia wszystkich posunięć na podstawach prawnych przy równoczesnym wyciągnięciu szerokich mas do współdziałania z państwem¹⁹.

Należy stwierdzić, że treść uchwały zawierała pewne elementy zbliżenia w kwestii handlu między PPR i PPS, nie likwidowała jednak wielu zasadniczych różnic. W dalszym ciągu otwartą sprawą była rola spółdzielczości i handlu państwowego na rynku. PPS silnie broniła dotychczasowych pozycji spółdzielczości, nie godząc się na żadne ustępstwa.

17 maja 1947 na konferencji warszawskiej PPR członek Komitetu Centralnego, a równocześnie minister przemysłu i handlu Hilary Minc podał program bitwy o handel do wiadomości publicznej. Wzbudziło to nową falę dyskusji między obu partiami.

Stanisław Szwalbe przemawiając na wojewódzkim zjeździe PPS w Krakowie sformułował tezę, że proponowane przez H. Minca stworzenie państwowego aparatu skupu artykułów rolnych jest czysto politycznym uderzeniem przeciwko spółdzielczości, nie mającym żadnego uzasadnienia ekonomicznego. Uważał, że dla wyciągnięcia zapasów zboża ze wsi nie wystarczy stworzenie nowego aparatu skupu. Należy podjąć szeroką akcję, kładąc nacisk na ściągnięcie zaległych podatków, by w ten sposób zmusić chłopów do wyjścia ze zbożem na rynek. St. Szwalbe proponował nawet wprowadzenie świadczeń rzeczowych. Jednocześnie wystąpił przeciwko organizowaniu państwowych domów towarowych oraz domagał się zwiększenia pomocy finansowej na rozbudowę istniejącej sieci spółdzielczych domów towarowych²⁰.

W replice PPR podtrzymywała koncepcję organizacji państwowej sieci skupu, a także sieci hurtowej i detalicznej. Uzasadniała to nieskuteczną rolę spółdzielczości w walce ze spekulacją²¹.

Mimo że zasadnicza dyskusja wokół zagadnienia metod uzdrowie-

¹⁹ „Robotnik” nr 132 z 18. V. 1947, s. 1.

²⁰ „Robotnik” nr 136 z 21. V. 1947, s. 1.

²¹ W. Gomułka, *Jedność „mechaniczna” czy ideologiczna*. „Głos Ludu” nr 142 z 25. V. 1947, s. 2.

nia handlu toczyła się między PPR i PPS, znalazła ona swoje odbicie i w enuncjacjach innych partii. Stojące w opozycji Polskie Stronnictwo Ludowe uważało, że nie należy rozbudowywać handlu państwowego, pozostawiając tę sferę gospodarowania w rękach spółdzielczości i kupiectwa prywatnego. Popierając kupiectwo, głosiło tezę, że nie jest ono skłonne do zarzucanej mu tezauryzacji, co widać po jego dużym zainteresowaniu w inwestycjach. PSL unormowanie sytuacji rynkowej widziało w ograniczeniu emisji pieniądza²².

Stronnictwo Demokratyczne i Stronnictwo Ludowe popierały koncepcje PPR i akceptowały jej tezy dotyczące przyczyn spekulacji. Wy-suwały przy tym na czołowe miejsce złą wolę kupiectwa prywatnego i konieczność koncesjonowania handlu²³.

Równoległe z pracami PPR nad programem uzdrowienia sytuacji rynkowej nasiliła się dyskusja wewnątrz ruchu spółdzielczego. Stymulowana była ona przez działających w spółdzielczości peperowców i obracała się wokół zagadnień; przewyciężenia nieufnego stosunku do ZSCh i handlu państwowego, większego zainteresowania spółdzielczości obsługą rynku wiejskiego, uporządkowania struktury organizacyjnej, weryfikacji personelu oraz oparcia działalności spółdzielczości o własny plan, powiązany z planem ogólnogospodarczym²⁴.

Mimo istniejących różnic między partiami, tak w ocenie przyczyn trudnej sytuacji rynkowej, jak i sposobów jej przewyciężenia, 30 maja 1947 H. Minc przedstawił Sejmowi projekty ustaw zmierzających do uzdrowienia rynku.

Pierwsza grupa ustaw, obejmująca ustawy o nadzorze nad wymiarem i poborem podatku gruntowego oraz o obywatelskich komisjach podatkowych i lustratorach społecznych, miała na celu urealnienie wpływów podatkowych. Następne dwie ustawy, o ulgach inwestycyjnych oraz o popieraniu nowego budownictwa, miały wpłynąć na zatrudnienie kapitałów prywatnych w inwestycjach. Grupę trzecią stanowiły ustawy będące podstawą do zreorganizowania handlu i kontroli nad nim. Były to: ustawa o zezwoleniach na prowadzenie przedsiębiorstw handlowych i zawodowe wykonywanie czynności handlowych i ustawa o nadzwyczajnych pełnomocnictwach dla Rządu w zakresie zwalczania drożyzny i nadmiernych zysków w obrocie handlowym²⁵.

W dyskusji poselskiej nad projektami ustaw PPS i inne partie bloku demokratycznego ustosunkowały się do nich pozytywnie, chociaż nie bez zastrzeżeń. PPS obawiała się przede wszystkim rozbudowy handlu państwowego kosztem spółdzielczości. Uważała także, że ustawy stanowią jedynie środek doraźny i dlatego równoległe powinny być zastosowane posunięcia długofalowe. Przede wszystkim w zakresie zwiększenia i potania produkcji przemysłowej²⁶.

²² Zob. „Gazeta Ludowa” V. 1947.

²³ W walce z drożyzną. Uchwała naczelnych władz SD i SL. „Życie Warszawy” nr 141 z 24. V. 1947, s. 4.

²⁴ II Główny Zjazd Delegatów „Społem” 25—26. XI. 1947. Warszawa 1948, s. 247.

²⁵ Sprawozdanie stenograficzne z 12. posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dn. 30. V. 1947. Warszawa, s. 16.

²⁶ Sprawozdanie stenograficzne z 13. posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dn. 31. V. 1947. Warszawa 1947, s. 17—18.

Wiele zastrzeżeń natury ekonomicznej i politycznej wzbudziły projekty ustaw w klubie poselskim PSL. Reprezentujący tę partię posłowie w wystąpieniach swoich domagali się kategorycznie odrzucenia ustawy regulującej pobór podatku gruntowego. Napotkali jednak na silny sprzeciw większości sejmowej²⁷.

Przedłożone ustawy zostały uchwalone przez Sejm 2 czerwca 1947 bez wprowadzania istotniejszych poprawek.

Wraz z wydanymi w ostatnich dniach maja uchwałami Rady Ministrów: o rozszerzeniu kompetencji i zakresu działania Funduszu Apropowizacyjnego, o zorganizowaniu sieci domów towarowych i stabilizacji cen w sektorze państwowym i samorządowym, stanowiły one podstawę prawną rozpoczęcia bitwy o handel²⁸.

PRZEBIEG BITWY O HANDEL

Bitwa o handel przeprowadzona została w postaci szerokiej akcji ustalania i kontroli cen, rozbudowy sieci handlu państwowego, reformy spółdzielczości w kierunku przystosowania jej do wymogów gospodarki planowej oraz koncesjonowania i poddania ostrej kontroli handlu prywatnego. Rozporządzeniem Ministra Przemysłu i Handlu określone zostały maksymalne ceny hurtowe i detaliczne na towary wytwarzane przez przedsiębiorstwa państwowe lub będące pod zarządkiem państwowym. Wprowadzono praktykę ustalania w obrotach hurtowych i detalicznych dopuszczalnej wysokości zysku brutto. Powstał także wykaz artykułów spożywczych pierwszej potrzeby, na które wyznaczone były maksymalne ceny sprzedaży i zysk brutto. Wytyczne te realizowane były poprzez uruchomiony aparat Komisji Notowań Cen i Komisji Cennikowych przy Radach Narodowych. Jednocześnie powołano do życia Społeczne Komisje Kontroli Cen, jako ogniwo nadzoru społecznego nad realizacją zasad bitwy o handel. Wzmogła się także działalność Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym. W samym tylko okresie od 1 stycznia do 30 kwietnia 1948 przeprowadzono 7944 akcje kontrolne sporządzając 24 583 protokoły karne²⁹. Równoległe silnie rozwijano sieć hurtowego i detalicznego handlu państwowego. Obok PCH, którą przekształcono w hurtownię artykułów spożywczych, utworzono specjalistyczną Centralę Tekstylną, zajmującą się handlem hurtowym artykułami włókienniczymi. Wzrósł tym samym zasięg hurtu państwowego i pogłębiona została jego specjalizacja. W zakresie handlu detalicznego obok rozwoju sieci sklepów państwowych, szczególną uwagę zwrócono na uruchomienie Powszechnych Domów Towarowych. Tylko

²⁷ Sprawozdanie stenograficzne z 14. posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniu 2. VI. 1947. Warszawa 1947, s. 33.

²⁸ Ustawa z 2. VI. 1947 o zwalczaniu drożyzny i nadmiernych zysków w obrocie handlowym. DURP nr 43 z 1947, poz. 218; Ustawa z 2. VI. 1947 o obywatelskich komisjach podatkowych i lustratorach społecznych. DURP nr 43 z 1947, poz. 219; Ustawa z 2. VI. 1947 o zezwoleniach na prowadzenie przedsiębiorstw handlowych i zawodowe wykonywanie czynności handlowych. DURP nr 43 z 1947, poz. 220; Ustawa z 2. VI. 1947 o ulgach inwestycyjnych. DURP nr 43 z 1947, poz. 221; Ustawa z 3. VI. 1947 o nadzorze nad wymiarem i poborem podatku gruntowego. DURP nr 43 z 1947, poz. 224.

²⁹ AAN, MPiH 244, k. 33. Wyniki liczbowe walki ze spekulacją za okres od 1. I. do 30. IV. 1948.

w roku 1947 uruchomiono ich 48³⁰. Zadaniem tych placówek było zaopatrzenie ludności w szeroki asortyment tanich artykułów powszechnego użytku. Domom towarowym powierzono także funkcje interwencyjne w okresach zaburzeń rynkowych. Nowo powstałe placówki handlu państwowego nie były jednak pozbawione wad. Szczególnie dała się we znaki zła struktura organizacyjna i trudności kadrowe. Ich asortyment towarowy nie zawsze był dostosowany do potrzeb terenowych i sezonowych. Daleko posunięta centralizacja pozbawiła przedsiębiorstwa tak koniecznej w handlu elastyczności. Powodowało to powstawanie, przy ogólnym niedostatku na rynku, zapasów towarów niechodliwych³¹.

Proces reorganizacji spółdzielczości rozpoczął się od akcji unifikacji spółdzielczości na terenie wiejskim. Za podstawową komórkę spółdzielczości na wsi uznano gminną spółdzielnię „Samopomoc Chłopska”. Otrzymała ona nadbudowę organizacyjną na szczeblu powiatowym, wojewódzkim i centralnym. Jednocześnie powołano do życia szereg spółdzielczych central branżowych, obejmujących zarówno działalność gospodarczą, jak i organizacyjno-rewizyjną. Nowością dla ruchu spółdzielczego było stworzenie kilku central handlowych państwowo-spółdzielczych i spółdzielczo-państwowych. Obsługiwały one szczególnie ważne dla gospodarki narodowej odcinki życia handlowego. Przeprowadzono także konsolidację terenową spółdzielni. Jej wynikiem było wzmocnienie najniższych ogniw organizacyjnych i przystosowanie ich do nowych zadań.

Przemiany w ruchu spółdzielczym odbywały się w atmosferze walki politycznej. Na pierwszy plan wysuwała się kwestia obsady personalnej nowych placówek. Na tym polu silnie rywalizowały ze sobą PPR i PPS. Zdecydowane zwycięstwo odniosła PPR. Członkowie tej partii zajęli większość kluczowych pozycji w organizacjach spółdzielczych.

Bitwa o handel w odniesieniu do kupiectwa realizowana była poprzez poddanie handlu prywatnego akcji koncesjonowania, zaostrenie kontroli nad przestrzeganiem ustalonych cen i marż, dyskryminacyjną politykę lokalową oraz dociśnięcie śruby podatkowej. Popełniono przy tym wiele błędów i nadużyć. Szczególnie uderzyło w kupiectwo ustalenie przez Komisje Cennikowe cen nie uwzględniających działania prawa wartości. Powodowało to bankructwo wielu firm i wywoływało panikę wśród inicjatywy prywatnej, powodującą przyspieszoną likwidację przedsiębiorstw³². Nasilenie likwidacji handlu prywatnego przypadało na rok 1948. Ogólnie zlikwidowało się lub zostało zamkniętych w tym okresie na terenie kraju 27⁰/₀ przedsiębiorstw handlowych. Największy ubytek (39⁰/₀) nastąpił w branży spożywczej³³.

Równoległe nastąpiły posunięcia ogólnogospodarcze zmierzające do przywrócenia równowagi rynkowej. Wprowadzony został podatek gruntowy w naturze i zwiększono dostawy artykułów przemysłowych i rolnych dla ludności. Stało się to możliwe dzięki wzrostowi produkcji prze-

³⁰ AAN, CUP 2388. Plan szczegółowy zbytu państwowych organizacji sprzedaży.

³¹ AZHP, KC PPR 295/XI/27. Sprawozdania Wydziału Ekonomicznego KW PPR w Bydgoszczy.

³² Ibidem, 295/XI/65.

³³ AZHP, KC PPR 295/XI/350, s. 24. Opracowanie Związku Izb Przemysłowo-Handlowych.

myślowej i dostawom zboża ze Związku Radzieckiego. Władze skarbowe wzmogły akcję ściągania należnych podatków. Stanowiło to formę drenażu rynku, przyczyniając się do stabilizacji cen³⁴.

ZAKOŃCZENIE

Dotychczasowa literatura oraz dostępne materiały archiwalne pozwalają na wysunięcie kilku wniosków dotyczących rezultatów bitwy o handel³⁵ (tabl. 4).

Tabela 4

Wskaźnik cen detalicznych niektórych grup towarów i usług, uwzględnianych przy obliczaniu kosztów utrzymania rodziny pracowniczej w Warszawie w 1947 r. (kwiecień 1945=100)

Grupy towarów i usług	Miesiąc				
	VI	VII	VIII	IX	X
Artykuły krajowe pochodzenia roślinnego	165	155	146	134	129
Artykuły krajowe pochodzenia zwierzęcego	91	87	86	90	96
Wyroby przemysłu spożywczego	76	73	73	74	74
Inne artykuły przemysłowe	195	205	209	208	200
Usługi	296	277	297	313	311

Źródło: „Wiadomości Statystyczne” 1947, nr 14–23.

Zasługą akcji było przyczynienie się, poprzez wzmocnienie kontroli rynku, do pewnej stabilizacji cen (zasadniczym źródłem zahamowania wzrostu cen był wzrost produkcji). Już latem 1947 r. spadły marże i ceny artykułów spożywczych. Zmniejszyło się tempo wzrostu cen towarów przemysłowych. Zaczęły maleć koszty utrzymania. Uzyskano też pewne osiągnięcia w zakresie sprawiedliwszego rozdziału dochodu społecznego. Nie udało się jednakże całkowicie zrównoważyć rynku. Przyczyny tego stanu leżały poza sferą handlu i łączyły się z nierównomiernym tempem rozwoju działów wytwarzania środków produkcji i artykułów konsumpcyjnych. Zewnętrznym objawem braku równowagi były sporadycznie występujące w 1948 r. paniki wykupu towarów i drożyzny.

Bitwa o handel dokonała zasadniczych zmian w handlu prywatnym. W wyniku akcji koncesjonowania z handlu zaczął odpływać element

³⁴ AAN, CUP 386. Sprawozdania o sytuacji gospodarczej w Polsce za rok 1947 (kwartał III i IV).

³⁵ Literatura przedmiotu jest niewielka. Najciekawsze, naszym zdaniem, prace monograficzne to artykuł E. Krzeczowskiej, *Walka o regulującą rolę państwa na rynku w latach 1947–1949* („Materiały i Studia INS”. Warszawa 1955, s. 119) oraz praca magisterska B. Karpety, *Bitwa o handel w Polsce Ludowej*, napisana w 1952 r. na Wydziale Handlu SGPiS. Charakterystykę bitwy o handel można znaleźć także w opracowaniach: K. Boczara i H. Chołaja, *Rola handlu socjalistycznego w gospodarce Polski Ludowej*. Warszawa 1956, s. 22; J. Drozdowicza, *Organizacja spółdzielczości w Polsce Ludowej*. Warszawa 1953, s. 58; J. W. Gołębiowskiego i J. Tomaszewskiego, *Odbudowa i rozwój gospodarczy Polski w latach 1944–1949*, w zbiorze

przypadkowy, bez odpowiednich kwalifikacji zawodowych³⁶. Likwidacja sieci prywatnej następowała przede wszystkim w małych miejscowościach, oddalonych od źródeł masy towarowej, gdzie każda nowa placówka uspołeczniona stwarzała bardzo silną konkurencję. Akcji urzędów skarbowych i licznych komisji, kontrolujących handel prywatny, ulegały głównie przedsiębiorstwa ekonomicznie słabe, które nie mogły opłacić domiarów i kar. Dlatego też bardzo szybko następowała likwidacja kupiectwa na ziemiach odzyskanych, pracującego w bardzo ciężkich warunkach. W wielu wypadkach pośpieszne zamykanie sklepów prywatnych prowadziło do całkowitego zamarcia obrotu towarowego na niektórych terenach. Tym samym pozbawiano okoliczną ludność możliwości zaopatrywania się w towary. Ogólna liczba zakładów detalicznych w Polsce spadła w ciągu 1947 i 1948 r. o około 20%³⁷.

W szybszym tempie niż detal ulegał likwidacji prywatny hurt. Przy znacznie wolniejszym przyroście odpowiednich placówek uspołecznionych spowodowało to wiele zahamowań w pracy aparatu dystrybucyjnego. Władze handlowe przyczyniły zakłóceń doszukiwały się w złej pracy części podległych im organizacji. Spowodowało to dalsze przemiany w handlu, głównie na odcinku obrotu artykułami rolnymi.

Przeprowadzone w roku 1947 i 1948 posunięcia zmieniły całkowicie strukturę handlu w Polsce. W końcu 1948 r. udział sektora uspołecznionego w handlu hurtowym kształtował się na poziomie 80—85%, zaś w detalu 35%³⁸. Dawało mu to mocną pozycję na rynku. Można zatem rok 1948 uważać za rozstrzygający i kończący bitwę o handel. Zmiany, jakie później nastąpiły w obrocie towarowym, związane były z innym etapem rozwoju Polski Ludowej, etapem utrwalania dotychczasowych zdobyczy i budowy fundamentów gospodarki socjalistycznej.

Bitwa o handel była przede wszystkim zwycięstwem programu PPR. Stanowiła element peperowskiej koncepcji społeczno-gospodarczego rozwoju Polski. Świadczyło to o umocnieniu pozycji partii, o rosnącym jej wpływie na życie polityczne i gospodarcze kraju. Zwycięskie przeprowadzenie bitwy o handel dało PPR kluczowe miejsce w kierowaniu spółdzielczością i państwowym handlem. Tym samym zasadnicze gałęzie gospodarki znalazły się pod bezpośrednim jej oddziaływaniem. PPR uzyskała zdecydowaną przewagę w walce politycznej z PPS.

Dyskusyjny pozostaje problem, czy tak daleko idące uspołecznienie handlu było potrzebne. Udzielenie jednoznacznej odpowiedzi jest niemożliwe. Kwestia zakresu uspołecznienia handlu jest ciągle sprawą otwartą, czego najlepszym przykładem jest trwająca obecnie akcja two-

rze: *Z dziejów Polski Ludowej*. Warszawa 1966; W. Góry, *Rozwój i działalność partii robotniczych w Polsce Ludowej*. Warszawa 1966. ZHP przy KC PZPR na prawach rękopisu, s. 292—298; I. Kostrowickiej, Z. Landaua, J. Tomaszewskiego, *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*. Warszawa 1966, s. 468—471; A. Papierkowskiego, *Planowanie handlu wewnętrznego w Polsce*. Warszawa 1953, s. 40; R. Peretiatkowicza, *Zarys rozwoju socjalistycznego handlu w Polsce*. „Handel Wewnętrzny” 1955, nr 1, s. 11.

W przeciwieństwie do literatury bogato prezentuje się materiał prasowy i archiwalny z okresu bitwy o handel. Szczególnie cenne są zbiory AAN w Warszawie, AZHP oraz składnic akt organizacji spółdzielczych.

³⁶ AAN, CUP 386. Sprawozdania... (kwartał IV).

³⁷ *Rocznik Statystyczny 1948*, s. 86 i 1949, s. 90.

³⁸ H. Minc, *Osiągnięcia i plany gospodarcze*. Warszawa 1948, s. 16.

rzenia sieci placówek agencyjnych. Podobnie teoria handlu socjalistycznego nie dała definitywnej odpowiedzi na to pytanie.

W tym kontekście bitwa o handel była próbą przystosowania aparatu wymiany towarowej do wymogów gospodarki socjalistycznej. Przewaga czynników politycznych w czasie jej przygotowania i realizacji oraz ogólna atmosfera panująca w kraju od momentu powstania Biura Informacyjnego spowodowały, że była to próba w dużym stopniu nieudana. Sprawność handlu, przeciętnie biorąc, nie podniosła się, a często nawet uległa obniżeniu na skutek zbytnej centralizacji. Z tego samego powodu spadł wpływ czynnika społecznego w kierowaniu handlem, zwłaszcza na terenie spółdzielczości.

Wydaje się jednak, że wielkim osiągnięciem bitwy o handel było podporządkowanie tej gałęzi gospodarki planowaniu ogólnogospodarczemu. Stanowiło to ważny etap w kształtowaniu socjalistycznego oblicza naszej gospodarki.